

GAZÂLÎ'NİN TÖVBE ALGISI

Harun IŞIK
Yrd. Doç. Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.
harun@erciyes.edu.tr

Özet

Gazâli açısından tövbe ilim, hal ve fiil olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır. Gazâli, bu üç kavram ve bunları açıklarken kullandığı ayet ve hadislerle bir yandan tövbeyi işlevsel hale getirmek, diğer yandan da insanoğlunun hayatında dini etkin bir güç olarak yerleştirmek gayesini taşımıştır. Bunun için de tövbenin üç unsurunu özellikle bir kimsenin günahlarının cezasını çekmesi gerekliliğine vurgu yaparak açıklamıştır. Böyle bir yöntem izlemesinin nedeni ise insanoğlunun cezanın mahiyetini iştirah ve tövbe ile kurtuluş yolunda yürümeye istekli hale gelmesidir. Bu makalenin amacı yaratılışı gereği günah işleme temayülü bulunan insanın ahiret hayatında kurtuluşa ulaşmasında son derece önemli bir fonksiyona sahip olan tövbenin doğası ve unsurlarına Gazâli'nin nasıl bir bakış açısı sergilediğini araştırmaktır.

Anahtar kelimeler: Gazâli, Tövbe, İlim, Hal, Fiil.

AL-GHAZALI'S PERCEPTION OF REPENTANCE

Abstract:

In terms of al-Ghazali, repentance consists of three elements such as knowledge, state and act. Al-Ghazali has purposed to make it functional with these three concepts and verses and hadiths which used to explain them. On the other hand, he has aimed at placing religion as an

active force in the religious life of mankind. To do this, he has particularly announced the three elements of repentance with an emphasis on the need to expiate a person's sins. The reason of such a method followed by him is that humankind will hear the nature of punishment and walk willingly to the path of salvation through repentance. The purpose of this article is to evaluate al-Ghazali's point of view to the nature of repentance and its elements which are extremely important the salvation of Man who is liable to sin on account of his creation in the Hereafter

Keywords: Al-Ghazali, Repentance, Knowledge, State, Act.

Giriş

İslam dünyasının yetiştirdiği ender ilim adamları arasında yer alan Hücetü'l-İslam lakaplı Ebu Hamid Muhammed Gazâli (ö. 505/1111) İslam hukuku, kelim, felsefe ve tasavvuf gibi pek çok alanda eser yazmış büyük bir âlimdir. Eserlerinin pek çoğunda tövbe konusunu tartışmaktadır. Bunlar arasında *İhya-u Ulûmiddîn*,¹ *Kitabu'l-Erbaîn*² ve *Kimya-i Saadet*³ vardır. Bu eserler arasında *İhya* ayrı bir öneme sahiptir. O bu çalışması ile tüm Müslümanların Allah ile manevi bakımdan nasıl ilişki kurabileceklerini ve bunu nasıl devam ettirebileceklerini göstermeyi amaçlamıştır. Diğer iki çalışma *İhya*'nın özeti konumundadır, dolayısıyla dikkatimiz özellikle *İhya*'ya odaklanacaktır. Bu eserin dördüncü cildinin birinci kısmı tövbe ile ilgilidir ve onun konu ile ilgili en kapsamlı eseridir. Burada Gazâli bir giriş ve on üç başlık altında tövbe ve günah kavramlarını tartışmaktadır.

T-v-b kökünden türeyen tövbe kavramı sözlükte, dönmek, dönüş, geri gelmek gibi anlamlara gelmektedir. İstilahta ise işlenen günahın terk edilerek Allah'a yönelme ve kalpte pişmanlık hissinin uyanması şeklinde tanımlamak mümkündür.⁴ Arapça kökü ve müstakları ile birlikte Kur'an'da yirmi beş farklı

¹ Gazâli, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Daru'l-Marife, Beyrut 1983, c. 4, ss. 2-61.

² Gazâli, *el-Erbaîn fi Usûli'd-Dîn*, Daru'l-Minhac, Cidde 2006, ss. 225-233.

³ Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, terc: A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul 1970, ss. 587-606.

⁴ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihah fi'l-Luga ve'l-Ulûm*, Beyrut 1974, c. 1, s. 146; Tahir Muhammed ez-Zâvî, *Tertibu'l-Kamusu'l-Muhîd*, "T-v-b" maddesi, Mısır 1959; Muhammed Ali b. Ali et-Tehanevi, *Keşşâfu Istilahati'l-Funûn*, "T-v-b" maddesi, İstanbul 1984.

surede, altmış dokuz ayette toplamda seksen yedi defa yer almaktadır. Tövbe suresinde on yedi, Bakara'da ise on üç kez kullanılmıştır.⁵

Kur'an'da yer alan ayetler dikkatle incelendiğinde ta-be kelimesinin *alâ* ile kullanıldığında ilahi bağışlama ve merhamete, *ilâ* ile kullanıldığında ise insanın bağışlama dilemesi anlamına gelmektedir. *Alâ* ve *ilâ* edatları bağlı bulunduğu fiilin nesnesini, hareket yönünü ve hareketin doğasını gösterdiğinden Tanrı merhamet gösterirken, insan da gûnahtan vazgeçerek iman ve itaate yönelmektedir.⁶

Kuran'da tövbe, hem Allah hem de insan ile ilişkili olmak üzere her iki yönü de ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Allah-tövbe ilişkisinde Allah'ın merhameti ve insanı bağışlaması ön plana çıkmaktadır ve Allah *et-Tevvab* olarak isimlendirilmiştir. *Et-Tevvab* kelimesi tek başına sadece *Nasr* suresinde⁷ bulunmaktadır ve diğer ayetlerde ise çoğunlukla bir bağlam içerisinde ortaya çıkmaktadır. İlgili ayetlerde *Tevvab-Hakîm*⁸; *Tevvab-Rahîm*⁹ ilişkisi öne çıkan hususlardır. Kavramın mübalağalı yapısı Allah'ın ilk insandan kıyamete kadar bağışlanma dileyen tüm insanları sürekli olarak affettiğini ve affedeceğini,¹⁰ bunu bolca yaptığını ve sonsuz merhametini göstermektedir.¹¹ Allah'ın *Gaffar*,¹² *Gafur*,¹³ *Afuv*,¹⁴ *Halîm*,¹⁵ *Kerîm*,¹⁶ *Rahman* ve *Rahîm*¹⁷ isimleri ve Tövbe suresi dışında Kur'an'daki bütün surelerin Rahman ve Rahîm lafızlarını içeren besmele ile başlaması da Allah'ın bağışlayıcılığı ve merhametinin büyüklüğüne işaret etmesi bakımından önemlidir.

Gazâli açısından *et-Tevvab* devamlı surette Allah'ın insanı bağışlayıcılığını ifade etmektedir. Onun bu bakış açısını şu ifadelerinde görmek mümkündür:

"et-Tevvab mahlukatı için işaretlerinin bir kısmını göstererek, bazı uyarılarda bulunarak, günahlarının tehlikelerini değerlendirmeleri ve

⁵ Muhammed Fuad Abdülbaki, **el-Mu'cemu'l-Müfehres**, ikinci baskı, Daru'l-Hadis, Kahire 1988, s. 200.

⁶ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, **el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal**, Matbaatu'l-Adeviyye, Kahire 1899-1903, c. 4, s. 154.

⁷ "...Çünkü O, tövbeleri çokça kabul edendir." (Nasr 110/3).

⁸ Nur 24/10.

⁹ Bakara 2/37, 54, 128, 160; Nisa 4/16, 64; Tevbe 9/102, 104, 118; Hucurat 49/12.

¹⁰ Bkz: Bakara 2/37, 54, 187; Tevbe 9/117; Müzzemmil 73720.

¹¹ Muhammed Ali es-Sabuni, **Safvetü't-Tefasir: Tefsirlerin Özü**, çev: Sadreddin Gümüş, Ensar Neşriyat, İstanbul 1992, c. 1, s. 88.

¹² Sâd 38/67; Zümer 39/5.

¹³ Yusuf 12/98; Hicr 15/49.

¹⁴ Hac 22/60; Mücâdele 58/2.

¹⁵ Bakara 2/225; Âl-i İmran 3/155.

¹⁶ Mü'minûn 23/116; İnfîtâr 82/6.

¹⁷ Fâtiha 1/2.

tövbeye yönelmeleri niyetiyle bazı musibetlerini açığa çıkararak bağışlanma sebeplerini sürekli kolaylaştırandır.”¹⁸

Bu açıklamadan da görüldüğü üzere Gazâli'ye göre *et-Tevvab*, Allah'ın kullarını cezalandırmayı değil bağışlamayı, bir takım musibetlerle işlenen günahlardan ve bunların cezalarından kurtuluşun önemli bir vasıtası olan tövbeye yöneltmeyi istediğini ifade eden önemli bir kavramdır. Bununla birlikte Kur'an'da sürekli günah işleyip ölüm vakti geldiğinde pişmanlığını dile getirenlerin,¹⁹ kâfir,²⁰ müşrik²¹ ve dinden dönüp bu hal üzere ölen kimselerin²² affedilmeyeceği de belirtilmiştir.

İnsan-tövbe münasebetinde ise insanın küfür, şirk ve irtidat başta olmak üzere büyük-küçük her türlü günah ve itaatsizlik gibi durumlardan vazgeçmek suretiyle samimi bir şekilde²³ Allah'tan bağışlanma dilemesi,²⁴ hayatının geri kalan kısmında işlediği günahattan uzak kalmaya gayret etmesi,²⁵ iyilik, sadaka ve ibadetlerle dini hayatın zenginleşirmesi,²⁶ içinde bulunduğu inkar durumundan vazgeçerek İslam'ı tercih etmesi²⁷ anlamları hâkimdir.²⁸

Tövbe aynı zamanda kendilerini örnek aldığımız peygamberlerin davranışlarından olup,²⁹ hidayet kaynağı Kur'an'ın pratiğe yansıtılmasını istediği uyarılardandır.³⁰ İyi bir Müslüman'ın karakteristik özelliklerindedir³¹ ve Allah'ın sevgisini kazandırır.³² Allah katında günahların silinmesi³³ ve iyiliğe dönüşmesinin³⁴, öldükten sonra Müslüman bir kimsenin cehennemden uzaklaşp cennete girmesinin³⁵ ve mükafata mazhar olmasının³⁶ da önemli bir faktördür.

¹⁸ Gazâli, **el-Maksadu'l-Esna fi Şerhi Meanî Esmâi'l-lahi'l-Hüsna**, Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.y., s. 109.

¹⁹ Nisa 4/18.

²⁰ Nisa 4/18.

²¹ Nisa 4/48.

²² Al-i İmran 3/90.

²³ Tahrir 66/8.

²⁴ En'am 6/54.

²⁵ Bakara 2/160; Al-i İmran 3/89; Nisa 4/16, 146; Nahl 16/119.

²⁶ Tevbe 9/5, 11; Meryem 19/60; Ta-Ha 20/82; Furkan 25/70-71;

²⁷ Maide 5/34.

²⁸ Mevdu'di, Ebu'l-Ala, **Tefhimu'l-Kur'an**, çev. Muhammed Han Kayani vd., İnsan Yayınları, İstanbul 1986, c. 1, s. 59.

²⁹ A'raf 7/143; Hud 11/3, 52, 61, 90.; Buhari, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah, **el-Camiu's-Sahih**, Brill, Leiden 1862-1908, Daavat 3; Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. El-Haccac, **el-Camiu's-Sahih**, İsa el-babi el-Halebi, Kahire 1955-1956, İman 27; İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, **Sünen**, Matbaatu't-Taziye, Mısır 1725, Dua 1.

³⁰ Nur 24/31.

³¹ Tahrir 66/5.

³² Bakara 2/222.

³³ Şura 42/25.

³⁴ Furkan 25/70.

³⁵ Kasas 28/67; Tahrir 66/8.

³⁶ İbrahim 14/146.

Hadis literatüründe de günahkar kimselerin tövbe etmesinin önemine, Allah'ın bağışlayıcılığı ve rahmetinin sonsuzluğuna dikkat çeken pek çok hadis rivayet edilmiştir. Müslim (ö. 261/875) Sahih'inde bütün bir bölümü tövbe konusuna ayırmıştır.³⁷ İşlenen günahattan hemen tövbe edilmesinin gerekliliği,³⁸ tövbenin nasıllığı,³⁹ Allah'ın mümin bir kimsenin bağışlanma dilemesine sevinmesi,⁴⁰ tövbe edenin günahının bağışlanması,⁴¹ Allah'ın merhametinin genişliği,⁴² hem maddeten hem de manen temizlenmeye vesile olduğu⁴³ hadislerde işlenen temalar arasındadır.

Burada şu hususu belirtmek gerekmektedir ki Allah'ın insanı affetmesi veya affetmemesi tamamıyla Allah'ın dilemesine bağlıdır.⁴⁴ Çünkü Mutezilî düşüncede olduğu gibi Allah adaleti gereği samimi bir tövbeyi kabul etmek zorunda olan *mucib bi'zat* değil,⁴⁵ dilediğini bağışlayan *fail-i muhtardır*. Allah Teâlâ susuzluğu gidermek için suyu yarattığı gibi isyan ve günahın keffareti olarak da itaat ve sevabı yaratmıştır. İrade buyurduğu takdirde bunların zıddını da yaratmaya kâdirdir. Dolayısıyla Allah Teâlâ, herhangi bir şekilde zorunlu kılınmaksızın kulun tövbesini dilerse kabul eder, dilerse etmez. Bununla birlikte vaadinin, lütfu, keremi ve ihsanının bir göstergesi olarak tövbe Allah katında makbuldür.⁴⁶

GAZÂLÎ'NİN TÖVBE ALGISI

Gazâlî'ye göre tövbenin doğası ve unsurlarını anlamak için onunla ilişkili olan insanın doğası, özgür irade, günah ve kurtuluş kavramlarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu yüzden onun meseleyi ilim, hal ve fiil kavramları merkezinde tartıştığı, farklı tövbe tanımlamaları yapmak suretiyle bu üç hususa dikkat çekmek istediği görülmektedir.

³⁷ Bkz: Müslim, **Sahih**, Kitabu't-Tövbe, 1-11.

³⁸ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, **Müsned**, Daru'l-Maarif, Mısır 1949-1956, c. 2, s. 216.

³⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 5, s. 2, 3, 5; Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa Savra b. Şeddad, **el-Camiu's-Sahih**, Mustafa el-Babi el-halebi, Kahire 1937, Eşribe 1.

⁴⁰ Müslim, **Sahih**, Tövbe 1.

⁴¹ Müslim, **Sahih**, Tövbe 2.

⁴² Müslim, **Sahih**, Tövbe 4, 8.

⁴³ Tirmizi, **Sahih**, Sure 83'ün tefsiri.

⁴⁴ Abdu'l-Kahir b. Tahir Ebu Mansur el-Bağdadi, **el-Fark beyne'l-Firak**, Matbaatu'l-Maarif, Kahire 1910, s. 175; İbn Hazm, **el-Fisal**, c. 4, s. 152; Bkz: Al-i İmran 3/128-129; Tevbe 9/104; Şura 42/25; Nur 24/31; Kasa 28/67.

⁴⁵ Mutezile açısından Allah kulları için iyi ve en iyi olanı (salah-aslah) yapması gerektiğinden, Allah'ın tövbeyi kabul etmesi aklen zorunludur. Bkz: Abdülmelik Cüveyni, **Kitabu'l-İrşâd ilâ Kavati'l-Edille fi Usûli'l-İ'tikad**, tahkik: Esad Temim, Beyrut 1992, s. 338-339; Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin Razi, **Meâlimu Us'uli'd-Din (İslam İnancının Ana Konuları)**, çev: Nâdim Macit, Erzurum 1996, s. 126; Fahreddin Razi, **Mefatihu'l-Gayb**, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995, c. 10, s. 3.

⁴⁶ Ebu'l-Yusr Muhammed Pezdevi, **Usûli'd-Din (Ehl-i Sünnet Akaidi)**, çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul 1988, s. 328; Gazâlî, **İhya**, c. 4, s. 16; Fahreddin Razi, **Mefatihu'l-Gayb**, c. 10, s. 4

1- Tövbenin Tanımı

Gazâli'nin tövbe ile ilgili tanımlamalarını şu şekilde ifade etmek mümkündür:

- Tövbe, günah ve masiyetin Allah'tan uzaklaştıran tehlikeli bir davranış olduğunu bilmektir.⁴⁷

- Tövbe, yapılan hatadan dolayı sevgilinin kaybedilmesi neticesinde kalpte meydana gelen pişmanlık hissidir.⁴⁸

- Tövbe, rehberi şehvet ve öncüsü şeytan olan yoldan ayrılıp Allah'a giden yola girmek, insanı şeytana yaklaştırıp Allah'tan uzaklaştıran yoldan dönmektir.⁴⁹

- Tövbe, terk ve azimdir. Hemen günahı terk edip bir daha yapmamaya azmetmek ve geçmişte işlenen hataları telafi etmektir.⁵⁰

Bu tanımlamaları bir araya getirdiğimizde Gazâli açısından tövbenin, günahın son derece zararlı olduğu bilinci içerisinde kalpte duyulan acı ve üzüntüyle birlikte işlenen günahı hemen terk etmek, hayatın geri kalan kısmında günah işlememeye azmetmek ve iyilik yönlerini öne çıkararak geçmişi telafi etmeye çalışmak olduğunu söylemek mümkündür. Tövbeyi pişmanlık, terk, azim ve telafi ile ilişkilendirmesinde kendisinden önceki ve sonraki Kelam âlimleri ile birlikte hareket ederken,⁵¹ bunların öncesinde ilme vurgu yapması dikkat çekicidir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Gazâli tövbe tanımlamasını ilim, hal ve fiil üçlüsünü göz önünde bulundurarak yapmıştır. Bu formüle ilim birinci, hal ikinci ve fiil de üçüncü sırada yer almaktadır ve her biri zorunlu olarak diğerini gerektirmektedir. Dolayısıyla tövbe bu üç unsurun birleşimi ile mümkün olup,

⁴⁷ Gazâli, **İhya**, s. 5, 16.

⁴⁸ Gazâli, **İhya**, s. 3.

⁴⁹ Gazâli, **İhya**, s. 9.

⁵⁰ Gazâli, **İhya**, s. 5.

⁵¹ Mutezîlî düşünce açısından tövbe, günah neticesinde hasıl olan zararın karşılanması, tekrar günaha dönülmemesi ve kalpte oluşan pişmanlık hissini devam etmesidir. Tövbe geçmişe dönük bir eylem olduğundan bunlardan pişmanlık asıl, geleceğe dönük eylemler olan azim ve telafi ise tövbenin şartıdır. Cüveyni, Allah'ın yapılmasını emrettiği bir fiilin yerine getirilememesinden duyulan pişmanlık olduğunu ve bu bu pişmanlığın mümkün olan en kısa zamanda yerine getirilmesi gerektiğini belirtir. İcî açısından tövbe, günahından pişman olmak ve günah işleme imkanı olduğu halde bir daha aynı günaha dönmektir. Cürcanî'ye göre tövbe Allah'ın yasakladığı bir eylemi yaparak O'na itaatsizlik yapmanın sonucunda işlenen bu fiilden duyulan pişmanlık ve bir daha kesinlikle aynı günahı işlememeye azmetmek demektir. Ta'rifât'ta da tövbeyi, günaha işlemeye karşı kalpteki ısrarı ortadan kaldırarak Allah'a dönmek ve bu hal üzere kalmaya özen göstermek diye tanımladığı görülmektedir. Bkz: Kadı Abdu'l-Cebbar, Ahmed Ebu'l-Hüseyn, **el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl**, Kahire 1965, c. XIV, s. 311; Cüveyni, **İrşad**, s. 226, 792; Abdurrahman b. Ahmed Adudî'din el-İcî, **el-Mevakıf fi İlmî'l-Kelam**, Âlemu'l-Kutub, Beyrut t.y., s. 380; Ali b. Muhammed el-Cürcanî, **Şerhu'l-Mevakıf fi İlmî'l-Kelam**, Matbaatu's-Saadet, Kahire 1907, c. 8, s. 314; **Kitabu't-Ta'rifât**, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995, s. 70.

bunlardan herhangi birinin bulunmaması durumunda geçersiz olacaktır. Tanımlamalarda dikkat çekilen şeylerden biri de günahın hemen arkasından tövbe edilmesi gerektiğidir. İnsan günahı işleme hususunda aceleci davrandığı gibi her vakit yüzleşmesi muhtemel olan ölüm vakti gelmeden ve kalb-i selim ile huzur-u ilahî'ye ulaşmak için tövbeyi de ertelemeyip işlediği günahın hemen akabinde tövbe etmelidir. Aksi takdirde ölüm anına yakın bir zamanda gerçekleştirilen tövbe-i yeis fayda vermeyecektir.⁵² Tanımlamalarda üzerinde durulan diğer bir husus da tövbe-günah ilişkisinin merkezî bir yere sahip olmasıdır. İlk dönem İslam mezhepleri de meseleyi günah merkezli olarak ele almışlardır. Bu yüzden biz de tövbenin doğasını ortaya koymak bakımından ilim, hal ve fiil üçlemesini açıklamadan önce konuyu daha anlaşılır kılmak için Gazâli'nin günah kavramına nasıl bir bakış açısı sergilediğini tahlil etmek istiyoruz.

Gazâli'ye göre günah kavramını ve bunun tövbe ile ilişkisini ortaya koymada göz önünde bulundurulması gereken hususların başında insanın nasıl bir doğaya sahip olduğu ve bu doğanın hangi boyutlarıyla günaha yöneldiğinin araştırılması gelmektedir. Bu sayede tövbenin işlevsel kılınmasının amacı, insanın tövbeye olan ihtiyacı, gerçek bir tövbenin ne olduğu, ne kadar sıklıkla tövbe edilmesi gerektiği, tövbenin sağladığı faydalar ve benzerlerinin açıklanması ve anlaşılması daha kolay olacaktır.

1- İnsanın Doğası

Gazâli'ye göre her insan kalb-i selim ile dünyaya gelmektedir ve kıyamet gününde kurtuluşa ulaşmasının yolu bu temizliğini en üst düzeyde muhafaza etmesine bağlıdır. Çünkü insan, Hz. Âdem ve eşinde olduğu gibi doğası gereği hayatının her anında günah işleme temayülüne sahip bir varlıktır. Bunun nedeni doğasının sadece ulvi değil, süfli kabiliyetleri de taşımasıdır.⁵³ Nitekim Gazâli bu hususta şu ifadelere yer vermiştir:

*"Hatasız insan olmaz. Ancak hemen tövbe etmek lazımdır. Hiç kusur işlememek meleklerin vasfı; hiç iyilik yapmamak şeytanın özelliğidir. Kötülük işledikten sonra iyiliğe yönelmek de insanlara mahsus ve onlar için zorunludur... Her insan kendi nesebini tahsis eder. Ya meleğe, ya Âdem'e, ya da şeytana intisab eder. İşlediği kusurdan tövbe eden Âdem'in evladı olduğunu ispatlar. Kusur ve isyanında ısrar eden kendini şeytana uymakla tescil ettirmiş olur. Sırf hayır yapmakla meleklerle nispet edilmeye gelince bu imkansızdır. Çünkü Âdem'in hamuru sağlam bir şekilde iyilik ve kötülük macunu ile mayalanmıştır."*⁵⁴

⁵² Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 12. Gazâli burada Münafikûn 63/10; Nisa 4/17, 18 ayetlerine dikkat çekmektedir.

⁵³ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 9-10.

⁵⁴ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 2-3.

Açıklamadan da görüldüğü üzere Gazâli açısından her insan şu veya bu şekilde günah işlemiştir, işlemeye de devam edecektir. İnsanoğlunun prototipi olarak yaratılan ilk insan Hz. Âdem ve eşinin günah işlemesi bunun en güzel örneğidir. Bu, kendisini meleklerden ayıran taşıdığı süfli kabiliyetlerinin bir sonucudur. İşte bu iki kabiliyetin birbirine olan üstünlüğü, insanın mükemmelliği veya noksanlığının da belirleyicisidir. Çünkü insanın ulvi kabiliyetleri melekîyet (iyilik), süfli olanlar ise hayvanî ve şeytanî (kötülük) yönünü temsil etmektedir. İnsanda bu kabiliyetlerle ilişkisi bulunan ve birbirine muhalif iki güç bulunmaktadır. Bunlardan ilki süfli kabiliyeti geliştiren ve insanı yanlış yönlendiren şeytanın aldatma yollarından olan şehvet, gazap ve diğer kötü huylardır. İkincisi ise yedili yaşlarda başlayıp kırk yaşına gelindiğinde kemale eren, kötü huyları kontrol altına alma kabiliyeti bulunan, insanı Tanrı'nın sezgisel bilgisini tecrübe etmeye ve günahlardan kurtuluşun hazzını tatmaya yönlendiren akıldır. Dolayısıyla insan Allah katında bir değer ifade etmek istiyorsa ulvi kabiliyetini süfli olana hakim kılmalı ve onu kontrol altında tutmalıdır.⁵⁵

Gazâli'nin bu söylemlerinden insanın doğasında iki zıt ve birbiriyle mücadele eden kabiliyetin yerleştirildiği, dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmada aklın hakim kılınması gerektiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda iyi ve kötü kabiliyetler ile yaş arasında kurduğu ilişkiden şehvetin akıldan önce insan doğasında hüküm sürdüğü de görülmektedir. Dolayısıyla peygamberler de dahil⁵⁶ hiçbir insanın şeytanın hilelerinden ve günahattan kaçınması imkansız olmaktadır. Bu hususu Gazâli'nin şu ifadelerinde görmek mümkündür:

*"Şehvet akıl kemale ermeden daha çocukluk ve gençlik çağında olgunlaşır. Bu sebeple şeytanın askeri, akıldan önce merkezi zapteder, kalbi istila eder ve kalp de şehvetlere uygun âdetlere ünsiyet eder. Dolayısıyla şeytan kalbe galebe çalar. O zaman onu oradan söküp atmak zor olur. Allah'ın ordusu olan akıl daha sonra harekete geçer. Allah'ın dostlarını düşmanın esaretinden kurtarmak için ağır ağır çalışır. Şayet akıl kemale erip kuvvet bulmazsa şeytanın askerlerini kalpten atamaz ve şeytanın **"andolsun beni kıyamete kadar ertelersen, onun soyunu, pek azı hariç, (azdırarak) kontrolüm altına alacağım"**⁵⁷ sözünü yerine getirmeye çalışır."⁵⁸*

İnsan doğasının psikolojik analizini yapan Gazâli, akıl ile kıyaslandığında şehvetin çok erken yaşlardan itibaren insan üzerindeki etkilerine dikkat çekmektedir. Yapılması gereken şey şehvetin ilerleyen yaşlarda da kontrolü ele geçirmesine ve aklın hakimiyetini engellemesine izin vermemektir. Çünkü

⁵⁵ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 11.

⁵⁶ Gazâli Kur'an ve hadislerin verilerinden hareketle peygamberlerin de kalben veya azaları ile zelle ve hata tarzında günahlar işlediklerini ve bunun neticesinde de tövbe ettiklerini belirtmektedir.

⁵⁷ İsrâ 17/62.

⁵⁸ Gazâli, **İhya**, s. 9.

böylesi bir durum içerisinde bulunan kişinin günahı terk etmesi ve şeytanın kontrolünden kurtarılması son derece zor olacaktır.

Şehvetin akla galip gelmesini engellemede ve ahirette kurtuluşu elde etmede en güçlü silah ise tövbedir. Buna ilk insan Hz. Âdem'in günah işledikten sonraki pişmanlığı bizim için en güzel örnektir. Dolayısıyla insanın doğasında her ne kadar günah işlemek baskın olsa da samimi bir tövbe ile iyiliğe yönelerek kalbi selim ile yaratıcısına dönme ve kurtuluşu elde etme potansiyeline sahip bir varlık olduğu aşıkardır.

Tövbe günahın terk edilmesi anlamına geldiğinden eylemlerimizden hangilerinin günah kategorisinde yer aldığını bilmek son derece önemlidir. Aksi takdirde ne tövbe etmemiz ne de günahı terk etmemiz mümkün olmayacaktır. Nitekim o bu hususta şunları söylemektedir:

"Tövbe, günahları terk etmek demektir. Bir şey bilinmeden terk edilmez. Tövbe vacip olduğuna göre günahları bilmek de vaciptir. Çünkü vacibi bildiren her şeyi öğrenmek vaciptir."

Bu açıklamadan da görüldüğü üzere Gazâli, tövbeden önce günahların ve sonuçlarının bilinmesinin her Müslüman için bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir. Çünkü marifet, günahın üstesinden gelmeyi, Allah'a, dine ve dini değerlere yakın olmayı, O'nun emir ve yasaklarına itaat etmeyi sağlayacak, cehalet ise bunların hepsinden uzaklaştıracaktır.

2- Günahın Doğası ve İnsan-Günah İlişkisi

Sözlükte darlık, sıkıntı, sorumluluk, engel, insan vicdanını rahatsız eden kabahat, dini açıdan suç olarak kabul edilen her türlü söz ve davranış vb. anlamlara gelen günah, Allah'ın emir ve yasaklarına karşı itaatsizlik eylemi, insanı iyilik ve mükafattan alıkoyan, Allah'tan uzaklaştıran davranış olarak tanımlanabilir.⁵⁹ Gazâli de bu hususa dikkat çekmek için, Allah'ın emir ve yasasının aksine yapılan her tür davranışın günah kapsamına girdiğini belirtmiştir.⁶⁰ Onun açısından günah sadece Tanrı'ya itaatsizlik eylemi olmayıp aynı zamanda içsel bir hastalık ve çürüme sürecidir.⁶¹ Kur'an'da günah kavramını ifade etmek için pek kavram bulunmaktadır. İnsanın iyilik ve sevaptan, Allah'tan ve sevgisinden uzak kalması, yapılan eylemden sorumlu

⁵⁹ Firuzâbâdî, Meccduddîn Muhammed b. Yakub, **Besairu Zevî't-Temyiz fi Letaifi'l-Kitabi'l-Aziz**, tahkik: Abdulalim et-Tahavi, Kahire 1973, c. 2, s. 400; Zencani, Mahmud b. Ahmed, **Tehzibu's-Sıhah**, tahkik: Abdu's-Selam Muhammed Harun ve Ahmed Abdu'l-Gafur, Daru'l-Mearif, Mısır 1952, c. 1, s. 173.

⁶⁰ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 16.

⁶¹ M. Ahmad Sherif, **Ghazali's Theory of Virtue**, State University of New York Press, Albany 1975, s. 126.

olması bu kavramlardaki ana temadır.⁶² Aynı zamanda Kur'an'da günahın büyük ve küçük kategorilerine ayrıldığı da görülmektedir.⁶³

Kelam geleneğinde de günahın çeşitleri söz konusu edilmiş, bu hususta farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Bazısı bütün günahları büyük olarak telakki etmiş,⁶⁴ diğer bazıları ise Kur'an ve hadisin tasnifinden yola çıkarak günahları büyük ve küçük diye sınıflandırmıştır.⁶⁵ Gazâli günahın ayet ve hadisler ışığında büyük, küçük ve şüpheli olmak üzere üç kategoride değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunlardan şüpheli olanlar büyük veya küçük olup olmadığı belli olmayanlardır. Ayrıca onun açısından büyük günahların yapısal özelliklerine dair söz söylemek mümkün olmakla birlikte sayısını bilmek mümkün değildir. Böyle bir sonuca varmasının nedeni Hz. Peygamber'den büyük günahların sayısı ile ilgili olarak farklı rivayetlerin bulunması ve kesin bir sayı verilmemesidir.⁶⁶ Gazâli, kanun koyucunun müphem bıraktığı bir hususta kesin sınırlar çizmeyi uygun görmemiştir. Böyle kapalı bir yöntem izlenmesinin nedenini de her günaha karşı sanki büyük günahmış gibi hassas olunması gerektiği şeklinde yorumlamıştır.⁶⁷

Kelam âlimleri büyük günah olan şey hakkında isyanı,⁶⁸ ısrarı,⁶⁹ cezayı,⁷⁰ nakli⁷¹ ön plana çıkarırken Gazâli'ye göre Marifet-i İlahî'ye engel teşkil eden ve

⁶² Kavramlarla ilgili geniş bilgi için bkz: Sadık Kılıç, **Kur'an'da Günah Kavramı**, Hibaş Yayınevi, Konya 1984, s. 122-170.

⁶³ "Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız" Nisa 4/31; ayrıca bkz: Necm 53/32.

⁶⁴ Hariciler ve Eşari kelimacılarından Bâkılânî (ö. 403/1013), İbn Füreik (ö. 406/1015), Ebu İshak el-İsferayinî (ö. 418/1027) ve Cüveynî (ö. 478/1085) bu bakış açısına sahip âlimlerdendir. Bkz: Kadı Abdü'l-Cebbar, **Şerhu Usulî'l-Hamse**, tahkik: Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1996, s. 632; Ebu'l-Meâlî Abdülmelik Cüveynî, **Kitabu'l-İrşad ila Kavatii'l-Edilleti fi Usulî'l-İ'tikad**, tahkik: Esad Temim, Beyrut 1992, s. 328; Ahmet Saim Kılavuz, **İman-Küfür Sınırı**, İstanbul 1990, s. 87-88.

⁶⁵ Maturidi ve Kadı Abdülcebbar günahları büyük ve küçük kategorilerine ayırmıştır. Bkz: Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, **Kitabu't-Tevhid**, tahkik: Fethullah Huleyf, Daru'l-Cemaati'l-Mısıriyye, İskenderiye t.y., s. 329; Kadı Abdü'l-Cebbar, **Şerh**, s. 632.

⁶⁶ Bkz: Buhari, **Sahih**, Edeb 6; Müslim, **Sahih**, İman 38; Tirmizi, **Sünen**, Tefsir 5; Ebu Davud, **Sünen**, Vasaya 10.

⁶⁷ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 19.

⁶⁸ Bu bakış açısına göre Allah'a asi kılan her günah büyüktür. Dolayısıyla şu veya bu şekilde günah işleyen her Müslüman aynı zamanda isyan ettiğinden büyük günah işlemiş olmaktadır. Bkz: Nureddin Sabuni, Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr, **el-Bidaye fi Usulî'd-Din**, tahkik: Bekir Topaloğlu, Ankara 1995, s. 84.

⁶⁹ Bazı İslam âlimleri üzerinde ısrar edilen her günahı büyük olarak telakki etmiştir. Bkz: Ebu Yusr Muhammed Pezdevi, **Usulî'd-Din (Ehl-i Sünnet Akaidi)**, çev: Şerafettin Gölcük, İstanbul 1988, s. 206; Sabuni, **Bidaye**, s. 84.

⁷⁰ Bu görüşü savunanlar Allah ve Rasulü merkezinde konuya yaklaşmışlar, onların yasakladığı, ceहनemle korkuttuğu veya dünyada had cezası gerektiren şeyleri büyük günah kabul etmişlerdir. Bkz: Kadı Abdü'l-Cebbar, **Şerh**, s. 632; Zehebi Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, **Kitabu'l-Kebair**, Daru't-Temel, İstanbul 1985, s. 7; Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 21.

⁷¹ Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, **Tefsiru'l-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzili ve Uyunu'l-Ekâvili fi Vücûhi't-Te'vil**, tahkik: Abdü'r-Rezzak el-Mehdi, Daru't-Turasî'l-Arabî, Beyrut 1997, c. 1, s. 535; Sadu'd-Din Muhammed b. Ömer Taftazani, **Şerhu'l-Akaid (Kelam İlmî ve İslam Akaidi)**, çev: Süleyman Uludağ, İstanbul 1991, s. 50

ahirete kaynak oluşturan dünya hayatını kesintiye uğratan bütün günahlar büyük olarak telakki edilmelidir. Dolayısıyla büyük günahlar temelde küfür ve şirk, adam öldürmek ve gayr-ı meşru yoldan mal-mülk edinmek üzere üç esasta toplanmalıdır.⁷² Bunlardan ilki Marifet-i İlahî'ye engel olan Cehalet-i İlahî'ye, diğer ikisi de ahirete götürecektir olan dünya hayatının zarar görmesine kaynaklık teşkil ettiği için büyük günah olarak telakki edilmiştir.

Yaratılışın gayesi "Ben insanları ve cinleri bana kulluk etsinler diye yarattım"⁷³ ayeti doğrultusunda Allah'a kulluk olduğundan bunun sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi ve Allah'a yakınlaşmanın yolu marifet-i ilahî'den geçmektedir. Dolayısıyla onun açısından en büyük günah marifet-i ilahî'ye engel teşkil eden, Tanrı'ya itaatsizliğe ve Cehalet-i İlahî'ye götüren küfür halidir.⁷⁴ Allah'ın zat, isim, sıfat, fiil, emir ve yasakları hakkında büyük günahlar olarak Kur'an'da zikredilenler de bu kategoriye dâhildir.

Munkız adlı eserinde Gazâli bu hususa şu sözleriyle dikkat çekmektedir: Marifetullah hayat veren bir panzehirdir ve nefsin isteklerinin aksine Tanrı'ya itaat etmek iyileştiren bir ilaçtır. Bununla birlikte Allah'ı tanımamak ise yıkıcı bir zehirdir ve nefsin arzularını takip ederek Allah'a itaat etmemek hastalık üreten bir şeydir.⁷⁵

Gazâli burada marifet ile itaat, cehalet ile küfür arasında sıkı bir ilişki kurmuştur. Müslüman bir kimse marifetullaha mazhar oldukça emirlere riayet edip yasaklardan kaçınacak, bu duruşu devam ettiği müddetçe de tecrübe ve içsel irfana yönelecektir. Marifet ve taat karşılıklı olarak birbirini etkileyip mükemmelleştireceğinden insanın doğası her ne kadar kendisini günaha sürüklemek istese de o sürekli olarak itaat üzere kalmaya gayret edecektir. Aksi takdirde Allah'ı tanımaması nedeniyle Allah'tan, emir ve yasaklardan uzaklaşacaktır.

Adam öldürmek de marifetullah ve ahirete medar olan hayatı yok ettiğinden küfürden sonraki ikinci büyük günahdır. İçinde bulunduğumuz dünya hayatının verilmiş amacı, yapılacak iyilik ve kötülüklerle ahiret hayatındaki mükafat veya cezaya bir sebep teşkil etmesi içindir. Bunun temelinde ise marifetullah yer almaktadır. Bir kimseyi öldürmek sadece onun hayatına son vermek değil, aynı zamanda bu marifeti de yok edeceğinden cinayet büyük günahlar arasında yer almaktadır.

⁷² Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 19.

⁷³ Zariyat 51/56.

⁷⁴ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 16; D. B. Macdonald, **Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory**, Routledge, London 1903, s. 3-4.

⁷⁵ Gazâli, **el-Munkızu Mine'd-Dalâl (Hakikate Giden Yol)**, terc: Ali Kaya, Semerkand, İstanbul 2012, s. 169-170.

Bu kategoriye ayrıca zina ve livata da dâhildir. Livata neslin yok olmasına, zina ise nesebin karışmasına ve dünya düzeninin bozulmasına sebeptir. Dinin gayesi insanoğlunun barış içerisinde birlik ve beraberliğini muhafaza olduğundan insanlığı fesada uğratacak olan zina ve livata büyük günahlardandır. Zinanın cezası adam öldürmeye nazaran az olmakla birlikte, livata ile kıyaslandığında daha büyüktür. Çünkü zina, cinayet gibi hem bireyi ortadan kaldırmamakta hem de onun devamını yok etmemektedir. Livata ile karşılaştırıldığında zinada şehvet iki taraflı olduğundan zararı daha büyüktür, cezası da daha çok olacaktır.⁷⁶

Hayatın devamı noktasında önemli bir yere sahip olan mal ve mülkün, hırsızlık, yetim malı yemek ve yalan şahitlik veya yemin ile elde edilmesi de büyük günahlardandır. Çünkü böylesi yöntemlerle elde edilen malın geri alınması veya tazmin edilmesi neredeyse imkansızdır.⁷⁷

Bunlar dışında Gazâli bazı küçük günahları da büyük günah olarak değerlendirmiştir. Bunun için küçük günaha bazı şartlar bulunması gerekmektedir. Bu şartları şu şekilde ifade etmek mümkündür: Birincisi, küçük günaha ısrar edilmesi, günahın küçük görülmesi veya günah olarak telakki edilmemesidir. Günahı hiçe saymanın bir göstergesi olan böylesi bir durumda günahkar ve günah arasında ünsiyet hâsıl olup, yanlış davranış günah olmaktan çıkacaktır. Bu ise günaha alışmak manasını muhtevî olduğundan son derece tehlikelidir. İkincisi, işlenen günahın zevk alınmasıdır. Zevk, yapılan işi sevmeyi, ondan mutlu olmayı ve içsel olarak huzur ve rahatlama hissi duymayı netice verir. Günah pişmanlığı gerektiren biri husus olup bu hissiyat pişmanlık duyulmadığının açık bir göstergesidir. Üçüncüsü, günahı gizlemek yerine başkalarına da anlatarak yaygınlaşmasına sebep teşkil etmektir. Bu, insanlar arasında yayılması yapılan davranıştan daha kötüdür manasına gelen “*şuyuu vukuundan daha kötü*” özdeyişini hatırlatmaktadır. Dördüncüsü, günaha tevessül eden kişinin halk içinde muteber bir âlim olmasıdır. İlim adamları toplumun örnek aldığı şahıslar olup kötü örneklik oluşturacak söz ve davranışları, ölümünden sonra avamın bu günahları hayata yansıtılmalarına sebep teşkil edebileceğinden büyük günah olarak değerlendirilecektir.⁷⁸

Gazâli küçük günahların büyüğe dönüşme imkanından bahsetmesinin yansıra şartlarına uygun bir şekilde büyük günahlardan kaçınmanın da küçük günahların yok olmasına sebep teşkil edeceğini dile getirmiştir. Büyük-küçük günah ilişkisinin böyle bir netice vermesinin şartı olarak da büyük günahları yapma imkanına sahipken kişinin kendi iradesi ile onları terk etmesine bağlı kılmıştır. Bu hususa bir kadınla meşru olmayan münasebetin bütün imkanlarını

⁷⁶ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 20.

⁷⁷ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 20.

⁷⁸ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 32-33.

temin ettiği halde Allah korkusu ile zinadan kaçınmak örnek olarak verilebilir. Herhangi bir fiziksel rahatsızlığı nedeniyle yapmak istediği halde zina yapamayan, başkalarından korku veya diğer arızî nedenlerden dolayı engellenen kimsenin büyük günahtan kaçınması küçük günahı ortadan kaldırmayacaktır. Çünkü tövbe yapabildiği şeyleri terke azmetmekten doğan bir pişmanlıktır. Dolayısıyla acziyet nedeniyle günah işlemek üzere yapılan tövbe makbul bir tövbe olmayacaktır. Gazâli burada ayrıca niyetin önemine de dikkat çekmiştir. Kişi geçmişteki eyleminin yanlış olduğunun farkında ve imkanı olsaydı bile aynı fiili işlemeyeceği noktasında bir duruş sergiliyorsa tövbesinin kabul edileceği ümit edilmektedir.⁷⁹

Gazâli, insan ve günah arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken insan doğasının analizine devam etmiş, iyi ve kötü kabiliyetler arasındaki mücadeleye dikkat çekmiştir. Çünkü insan doğasında var olan kötü kabiliyetlerin akla hakimiyeti günaha sevk eden en önemli unsurdur. O, insanın kötü kabiliyetlerle ilgili doğasını ilahlık iddiası (rububiyet), şeytanlaşma (şeytaniyet), kötü tutum ve davranış (sebiyyet) ve hayvanlaşma (hayvaniyet) olmak üzere dört ana kategoride ele almıştır. Bu kötü vasıflar insanda tedricî olarak gelişmektedir ve ilk olarak hayvanî günahlar hasıl olmaktadır. Çünkü insan doğası gereği öncelikli olarak yemek, içmek ve şehvet gibi fiziksel ihtiyaçlarını tatmin arzusu içerisinde. İnsan bu ihtiyaçlarını karşılarken itidal yolunu terk ederek ifrat derecesine doğru bir gidiş sergilemekte, zina, livata, öksüz veya yetim malı yemek ve hırsızlık gibi günahlara dalmaktadır. İkinci olarak ortaya çıkan günah türü sebiyyettir. Bu öfke, kin, kötü söz söylemek, cinayet ve şiddet içerikli davranış sergilemek gibi sözlü veya fizikî şiddet türünü içermektedir. İnsanı şeytanî günaha yönelten özellikler, haset, hile, azgınlık, aldatma, kötülük, nifak, bozgunculuk ve sapıkça tavırlar sergilemek ve insanlara bunlara hoş göstererek onların da aynı günahları işlemelerini sağlamaya çalışmaktır. İnsanı rububiyet günahına sevk eden özellikler ise kibir, gurur, kendini beğenmişlik, büyüklük taslama, zenginlik tutkusu, övülme ve methedilme arzusudur.⁸⁰ Bu insanın kendisini herkesten ve her şeyden üstün görmesinin neticesidir. Böylesi bir duruş nihai manada kişiyi ilahlık iddiası bile götürebilecektir. Bu tarz günaha sürüklenenlere örnek olarak İblis, Firavun, Nemrut ve Kârun'u vermek mümkündür.

Tüm bu açıklamalardan anlaşılan odur ki Gazâli açısından günah sadece bir eylem değil, aynı zamanda Allah'a karşı sürekli bir isyan halidir, içsel bir hastalık ve çürüme sürecidir. Dolayısıyla günah işleyen bir adam aynı zamanda pişmanlık olan kendini düzeltme sürecine sürekli başvurmalıdır. İnsanın doğası gereği ulvi

⁷⁹ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 21, 40-41. Ayrıca bkz: Cüveyni, **İrşad**, s. 337-338; İcî, **Mevakıf**, s. 381, Taftazânî, **Şerhu'l-Makasid**, c. 5, s. 162-163.

⁸⁰ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 16.

ve suflî olan yetenekleri daima gerilimde olduğundan birbirini tamamlayan unsurlarıyla birlikte tövbe sürekli bir yükümlülük olmaktadır.

3- Tövbenin Unsurları

Gazâli açısından tövbe ilim, hal ve fiil olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır. Bu üç unsur da insanın ilim, irade, ihtiyar ve kudretinin neticesidir. Her birine yönelmeye karar veren, bunları kesbeden ve neticelerinden sorumlu olan insandır. Allah Teâlâ'nın bunlara müdahalesi ise sadece yaratmak noktasındadır.⁸¹ O bu söylemleriyle, Allah'ın mutlak hakimiyetini bozmaksızın insanın kendi geleceğine karar vermede özgürlüğünün önemine vurgu yapmaktadır. İnsan özgür bir şekilde seçme ve yapma kabiliyetine sahiptir. Günah işlemek ve daha sonra bundan vazgeçmek insan doğasının karakteristiğidir. Her insan kendisini melekler seviyesine çıkarmak veya şeytanlar derecesine indirmek potansiyeline sahiptir. Gazâli insanı bir robot seviyesine indirgemeksizin Allah'ın mutlak hakimiyetini savunur. İnsan bu dünyadaki kararlarıyla, söz ve davranışlarıyla gelecekteki dünyasını şekillendirecektir. Günahkar birinin ebedi mutluluğa ulaşma ve azaptan kurtulması açısından son derece önemli bir fonksiyona sahip olan tövbe hem akıl hem de nakil⁸² açısından zorunlu olduğundan her Müslüman bu üç unsuru araştırmak ve uygulamakla mükellef olmaktadır. Nitekim o bu hususta şunu söylemektedir:

*"Tövbe hiç kimsenin müstağni kalamayacağı şekilde herkes için farz-ı ayındır"*⁸³

Bu açıklamadan da görülmektedir ki hatadan masum olmayan her Müslüman'ın bulunduğu yanlış yoldan dönmek, kalbini günahlardan temizlemek ve Allah'a yakınlaşmak için tövbe etmesi gerekmektedir. Bu ise ancak unsurlarıyla birlikte tövbenin ne olduğunu bilmekle mümkündür.

Ona göre ilim, günahın büyük zararının, ruhu kirlettiğinin, insan ve Tanrı arasında bir perde olduğu gerçeğinin farkında olmaktır. Günah hakkında böyle bir bilgiye sahip olmayan kimse gaflet perdesi altında yaptığı kötü fiilden pişmanlık duymayacağı gibi ruhu ve kalbinde de herhangi bir acı veya sıkıntı duyması da söz konusu değildir. Dolayısıyla Müslüman bir kimse ister büyük isterse küçük olsun nelerin günah olduğunu, kötülüğe yol açan şeyi, ondan nasıl

⁸¹ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 5-6. Gazâli bu söylemleriyle insanın eylemlerini irade dışı olarak telakki eden Cebriye ve kulu iradî fiillerinin yaratıcısı yapan Mutezileye cevap vermektedir. Bununla birlikte o, Eşari geleneğinin çizgisinde devam etmiş, cüzi ihtiyariyi Maturidiler gibi emr-i itibari değil harîçte var olan bir şey olarak telakki etmiştir. "Bu bakış açısını şu sözlerinde görmek mümkündür: Şayet kulun yapmak veya yapmamakta hiçbir irade ve ihtiyarı yok mudur? Dersen, deriz ki: Evet vardır ve bu Allah'ın yaratmasıyla olmasına aykırı değildir. Kulun o ihtiyarı bile Allah'ın yaratmasıyladır." Bkz: Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 5-7.

⁸² Tövbenin gerekliliğini ifade eden ayetler için bkz: Bakara 2/222; Nur 24/31; Tahrim 66/8.

⁸³ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 9.

kaçınacağını, onları işledikten sonra nasıl telafi edeceğini bilmek zorundadır.⁸⁴ Gazâli, bu ilim ile salt bilgiden ziyade iman ve yakîni kastetmiştir. Çünkü birincisi günahın insan için son derece tehlikeli olduğunu tasdik, ikincisi de her türlü şüpheden uzak bir şekilde bu tasdik kalbe yerleştirilmesi manasını muhtevîdir.⁸⁵ Bu tasdik ve yakîn hali günahkar bir kişiye aynı zamanda herhangi bir isyan durumunda imanı tehlikeye düşürdüğü ve günahın hemen akabinde tövbe etmenin gerekli olduğu bilincini de vermektedir.⁸⁶ O bu hususa insan sağlığı için zararlı yiyecekleri örnek olarak takdim etmiştir. Zararlı yiyeceklerin sürekli tüketimi sağlığı bozup hastalanmaya, tedavi edilmediği takdirde de ölüme yol açacağı gibi, tövbe ile tedavi edilmeyen günahlar da artarak kişinin imansız gitmesine neden olabilecektir. İnsanoğlu sağlığı bozulduğunda doktora müracaat edip yazılan reçeteyi titizlikle uygulamaya koyduğu gibi ebedi mutluluğa mazhar olacak ahiret hayatını imar hususunda da tövbe ipine sınımsız tutunmalıdır.⁸⁷ Gazâli tövbenin aklen gerekliliği hususunda başka deliller de sunmuştur. Bunlardan ilkinde insan ruhu ve kalbi ile ayna arasında kıyas yapmaktadır. Aynaya bakan bir insanın nefesinin aynayı puslandırması gibi günahında kalbi puslandığından bahseder. Ayrıca aynanın yüzünde bulunan kirlerin uzun süre temizlenmemesi aynanın önceki özelliğini kaybetmesine ve yapısını bozmasına neden olduğunu belirtir. Aynayı tozun kirletmesi gibi insan ruhu ve kalbi de işlenen günahlar yüzünden kirlenmektedir. Uzun süre temizlenmediği takdirde kalbi de temizlenmesi son derece zor gittikçe büyüyen kara bir leke kaplayacaktır. Bu hal üzere olmakta ısrar ise kalbin mühürlenmesi aşamasını netice verecektir. Dolayısıyla insan kalbinde bulunan kötülüğün izlerini ancak tövbe ve zıddı olan iyilikle temizleyebilecektir.⁸⁸

Gazâli, insanı ahiret hayatındaki mutluluğa götüreceği ilmi iki kategoriye ayırmaktadır. Bunlardan ilki dinin teorik yönünü oluşturan mükâşefe, ikincisi de pratik alanla ilişkisi bulunan muamele ilmidir.⁸⁹ Onun bu tasnifi Maturidi'nin (ö. 333/944) teorik olanı itikadî, pratiği ise amelî,⁹⁰ Beyhakî'nin (ö. 458/1066) de birincisi hafi (mücerred), ikinciyi de celî (müşahhas) olarak tanımlamasıyla

⁸⁴ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 3, 4, 34.

⁸⁵ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 3.

⁸⁶ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 8.

⁸⁷ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 8.

⁸⁸ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 10. Mutezile, Ehl-i Sünnet kelimacıları ve İmamiyye Şiası'nda tövbenin gerekliliği hususunda Gazâli ile aynı düşünceyi paylaşmakla birlikte şer'î hükmün belirleyicisinin nakil olduğu rasyonalitesinden hareketle bu gerekliliğin akli ile değil nakil ile sabit olduğunu belirterek ondan farklı düşünmüşlerdir. Bkz: Cüveynî, **İrşad**, s. 339; Fahrettin Razi, **Meâlimu Usûli'd-Din**, s. 126; Taftazânî, **Şerhu'l-Makasid**, c. 5, s. 165; Yusuf Ali b. Mutahhar el-Hilli, **el-Babu'l-Hâdî Aşera**, tahkik: Mehdi Muhakkik, Tahran 1946, s. 57.

⁸⁹ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 8-9.

⁹⁰ Maturidi Kitabı't-Tevhid adlı eserinde büyük günahları itikadî ve amelî olmak üzere iki kısma ayırmış, itikadî alana dair günahların küfrü gerektirdiğini, amelî olanların ise gerektirmediğini dile getirmiştir. Bkz: Maturidi, **Kitabu't-Tevhid**, s. 329, 338.

uyumludur.⁹¹ Hem mükâşefe hem de muamele alanı ile ilgili inanç, “*inaniyorum*” diyen bir kimsenin nasıl bir hayat algısına sahip olması gerektiği hususunda yol haritası çizmektedir. Mükâşefe ilmi iman esasları ile ilgili olmakla birlikte muamele ilmi iman esaslarının pratiğe yansıtıldığı alanla ilgilidir. Hz. Peygamber’in “zâni, zina ettiğinde, mü’min olduğu halde zina etmez”⁹² hadisi muamele ilmine ait imanın yokluğuna bir delildir. Çünkü burada nefyedilen iman, mükâşefe alanıyla ilgili iman değil, zinanın Allah’tan uzaklaştıran ve Allah’ın gazabını gerektiren imandır. Bunlardan birincisi asıl, ikincisi ise onun bir şubesidir. Aralarındaki tek fark hem varlık hem de değer ifade etmesi noktasında ikincinin birinciye bağlı olmasıdır. Bununla birlikte mükâşefe alanına ait iman varlık bakımından amel-i salih (muamele ilmi) ihtiyaç duymasa da devamlılığında muhtaçtır. Yani imanın bekası salih amel ile, salih amelin varlığı ise iman ile mümkündür.⁹³ İster hafif isterse mükâşefe olarak tanımlansın birincisinin herhangi bir şekilde inkârı veya hakkında şüphenin bulunması kişinin küfrüne delalet edecektir. Pratik ilimlerde cehalet bir insanın inanç sahibi olarak kalmasına rağmen günah işlemesine yol açar. Dolayısıyla insan her iki alana dair günahı ve boyutlarını çok iyi bilmelidir. Aksi takdirde yaptığı davranışın günah olduğunu bilmesi ve tövbe etmesi mümkün değildir. Haddi zatında günahı öğrenmek, onu terk etmek içindir.

Günah hakkındaki bilgisi bu seviyeye ulaşmış ve kalbi ikna olmuşsa, bu ilimle birlikte günah yüzünden sevdiği şeyi kaybetmenin kalp acısı ortaya çıkar. Sevilen şeylerin kaybedilmesine neden olan eylemin yol açtığı acıyı tecrübe etme durumu pişmanlık/nedamet olarak bilinmektedir. İlim yoluyla elde edilen pişmanlık vicdan azabı, üzüntü, göz yaşı dökme, uzun süre endişe içerisinde yaşama gibi bazı işaretlerle bilinmektedir.⁹⁴ Pişmanlığın diğer bir alameti işlenen günahattan nefret etmek ve onu çirkin görmektir. Bu tamamlandığında ruh temizlenmektedir. Daha sonra düşünce günah olan şeylere yönelirse bu şeyleri tatmayı ruh acı verici olarak hissedecektir. Gazâli burada zehirli bal içen ve uzun süre acı çeken bir adamı örnek verir. Daha sonra aynı adam aç olduğunda bile asla o balı tatmayacaktır.⁹⁵

⁹¹ Beyhaki Ebu Bekir Ahmed b. El-Hüseyn, **Şuabu’l-İman**, tahkik: Ebu Hacer Muhammed Zaglul, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1990, c.1, s. 35-36. İki âlimin de Hz. Peygamber’den rivayet edilen “*İman yetmiş küsur şubedir; en üstte ‘Allah’tan başka ilah yoktur’ sözünü kabul etmek ve en altta ‘insanlara sıkıntı veren bir nesneyi yoldan çekmek/kaldırmak’ bulunmaktadır, hayâ da imanın bir parçasıdır*” hadisini referans aldığı görülmektedir. Buhari, İman 3.

⁹² Buhari, **Sahih**, Eşribe 1.

⁹³ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 9. Gazali bu söylemiyle iman-amel münasebetine dikkat çekmekte, amelin imandan bir parça olmadığına vurgu yaparak aksini iddia eden Mutezîlî ve Haricî düşünceye karşı çıkmaktadır. Bkz: Kadı Abdülcebbar, **Şerhu Usuli’l-Hamse**, tahkik: Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbe, Kahire 1996, s. 697; Eşari Ebu Hasan Ali b.İsmail, **Makalatu’l-İslamiyyin ve İhtilafu’l-Musallîn**, tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 1990, c. 1, s. 168.

⁹⁴ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 34.

⁹⁵ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 34.

Pişmanlık zihinde etkili olduğunda günahkar kimse, geçmiş, an ve gelecek açısından işlenen günahın pratikte nasıl telafi edileceğine dair çözüm üretir. Bu sahih bir tövbe için son derece önemlidir. Sadece dil ile "tövbe ettim" sözünün değil, günahlar ve isyan neticesinde kararlı kalbin nurlanması ve temizlenmesi için bunun zıddı olan iyilikler ve itaati hayata yansıtılmasıdır. Gazâli burada çamaşırcı örneğini verir. Bir çamaşırcının gerekli malzemeleri kullanmaksızın "ben çamaşırları yıkadım" demesi bir mana ifade etmeyeceği gibi insanın da bu üçüncü unsur olmaksızın "ben tövbe ettim" demesi anlamsızdır.⁹⁶ Onun bu yaklaşımı ainesi iştiir kişinin lafa bakılmaz sözünü hatırlatmaktadır.

Eylemin şimdiki zaman ile ilişkisi, günah işlemekten hemen vazgeçmek ve emirleri yerine getirmektir. Eylemin geleceğe bakan yönü ölüncüye kadar bir daha aynı günahı veya benzeri herhangi birini işlememeye özen göstermektir. Geçmiş zamanla münasebeti ise işlenen günahı telafi etmek demektir. Bu bütün günahlardan vazgeçmeyi, emri ve yasakları yerine getirmeyi içerir. Bu kararlılık üzere kalmaya yardım edecek hayat tarzını seçmeyi gerektirmektedir. Eylem geçmişteki bütün günahlar için gerekli olan telafiler yapıncaya kadar tamamlanmayacaktır. Gazâli bu hususu biri Allah hakkı, diğeri de kul hakkı boyutuyla ayrıntılı olarak ele almaktadır ve günahı araştırma ve telafi etmenin yöntemlerini sunmaktadır.⁹⁷ Allah hakkı olan ibadetlerin dinen mükellefiyet çağından itibaren eksik kalan yanlarının kaza edilmesi gerektiğini belirtir. Sadece Allah'a karşı işlenen günahlarda⁹⁸ da ilim-hal ve fiil üçlemesini göz önünde bulundurarak tövbe edilmesi ve Allah'ın razı olacağı iyilikler ile telafi edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Herhangi bir dini yükümlülüğün ihmali halinde kişi o görevi gayretli bir şekilde yerine getirerek telafi etmelidir. İster büyük ister küçük olsun kişi tüm günahlarını telafi etmelidir. Bu ise yaptığı hatanın zıddını yapmakla olacaktır.⁹⁹ Zıt eylemin süresi günahınki ile aynı olmalıdır. Mesela bir kimse komşusuna zarar vermişse ona iyilikler yapmak ve ondan özür dilemek suretiyle bunu onarmalıdır.¹⁰⁰

Kul hakkına gelince, bunda hem Allah hem de kulun hakkı bulunmaktadır. Birincisi tövbe, pişmanlık, kötülüğü terk edip iyilik yapmakla telafi edilebilirken, kul hakkının telafisi ise ancak hakkı hak sahibine iade etmekle mümkün olacaktır. Dolayısıyla bir günahı yok etmek için çalışmak tövbenin tamamlanması ve Allah tarafından kabul edilmesi için gerekli bir şarttır. O her insanın mükemmel bir tövbe için çabalamasını arzu etmektedir. Fakat o aynı zamanda realist bir bakış açısına da sahiptir. Çünkü insan doğası ve davranışlarının

⁹⁶ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 13.

⁹⁷ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 3, 4, 34, 38-39.

⁹⁸ Gazâli bu günah türüne içki içmek, cünüp olarak mescidde oturmak ve abdestsiz mushafa dokunmayı örnek vermiştir.

⁹⁹ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 35-36.

¹⁰⁰ Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 35.

özelliklerini iyi bilen Gazâli bu erdemi elde etmede farklı derecelerin olduğunu farkındadır. Genel anlamda tövbe dini bir yasanın ihmal edilmesiyle işlenen günahlar içindir. Gazâli açısından bununla birlikte tövbe ruhun yapısını bozan kıskançlık, haset, gurur, kibir vb. hasletler için de gereklidir. Daha yüksek seviyede tövbe günah fikrinden temizlenmektir. En üst aşamasında ise şeytanın hilelerinden özgür olmaktır. Bu manada tövbe Allah'tan uzaklaşmaya yol açacak her şeyi ölüncüye kadar reddetmek demektir. Böyle bir seviyeye ulaşan kimsenin tövbesi nasuh olup,¹⁰¹ nefsi de nefs-i mutmainnedir. Çünkü bu kimse Allah'tan razı olduğu gibi Allah'da kendisinden razı olmuştur.¹⁰²

SONUÇ

İslam dininde tövbe birinin günahından vazgeçmesi, tekrar günah işlememeye söz vermesi ve Allah'a yönelmesi demektir. Bütün günahlardan ve kusurlardan ruhu özgürleştiren sürekli bir manevi arınma sürecidir. Kur'an tövbeyi Allah'ın merhametini elde etme vasıtası olarak görür. Hz. Peygamber'de Allah'ın günahkâr bir kulun tövbesine büyük değer verdiği dikkat çekerek günah işleyen birini tövbe etmeye teşvik etmiştir. Hem Kur'an hem de hadislerde tövbe ile ilgili söylemler Allah'ın merhametinin ve bağışlamasının gazabı ve cezalandırmasına üstün geldiğini göstermektedir. Gazâli İslam'ın ana kaynaklarından materyalini dikkatli bir şekilde seçmiş ve bunları tövbe hakkındaki kendi düşünceleriyle desteklemiştir. Onun açısından tövbenin, bilgi, pişmanlık ve eylem olmak üzere üç unsurdan meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu süreçte o, Allah'ın merhameti ve bağışlamasını kabul etmekle birlikte özellikle günah ve cezaya dikkat çekmiştir. Bu yüzden Allah katında tövbenin makbul olması ve cezadan kurtuluş için işlenen günahın telafi edilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Kanaatimize göre böyle bir yöntem izlemesinin temel nedeni, insanların Tanrı'nın merhametine sığınarak dine karşı gevşek bir tutum sergilemelerini engellemek ve onları dinin emir ve yasaklarına karşı daha hassas davranmaya yöneltmektir.

¹⁰¹ Nasuh tövbe, tövbe eden kimsenin nefsi emmaresinden soyutlanarak nefesine hakim olması, işlediği günahın pişmanlık duyması ve bir daha aynı günaha dönmemeye azmetmesidir. İbn Manzur Muhammed b. Mükerrrem, **Lisanu'l-Arab**, Daru's-Sadr, Beyrut 1990, c. 2, s. 616.

¹⁰² Gazâli, **İhya**, c. 4, s. 43.